

POBLAT IBÈRIC I CASTELLUM DE SANT JULIÀ DE RAMIS (EL GIRONÈS). EL SECTOR DEL VELL CEMENTIRI PARROQUIAL. CAMPANYES DE 2016 I 2017

Josep BURCH*, Jordi SAGRERA*, Jordi VIVO*, Neus COROMINA*

La muntanya de Sant Julià de Ramis allotja diversos jaciments arqueològics de diferents cronologies, el més extens dels quals és el poblat ibèric, que recorre uns 400 metres de llargada resseguint la carena de la muntanya (Fig. 1). Les intervencions continuades dels dos darrers decennis han permès identificar dos fronts importants: la zona 1, que comprèn l'àrea de l'església dels Sants Metges, l'antiga rectoria, la casa de can Bota, el vell cementiri parroquial i la plaça o esplanada que hi accedeix (Fig. 2); i la zona 2, que es localitza en un pla aturonat a uns 300 metres vers el nord-oest de l'església. Conté el límit per aquella banda del poblat ibèric, així com una caserna romana baiximperial (el *Castellum Fractum* dels documents altmedievals); es va excavar de manera ininterrompuda des de 1996 fins a 2010.

D'ençà de l'any 2011 la recerca arqueològica s'ha concentrat a la zona 1 i, més concretament, al sector de l'antic cementiri parroquial. Abasta un solar contigu a la façana occidental de l'església dels Sants Metges. Abans d'iniciar-hi les excavacions, formava una terrassa planera disposada a dos nivells que coronaven el marge sobtat que forma la muntanya per la banda de ponent. El recinte era originalment clos per un mur perimetral de pedra i morter que es va construir el 1882. Malgrat la data, el cementiri era molt més antic, ja que remunta com a mínim al segle VIII.

La configuració moderna del cementiri marcava dos àmbits perfectament delimitats pels nivells de circulació i els murs perimetrals contra els quals es van anar recolzant nínxols d'obra a partir de la dècada dels anys 40 del segle XX. El primer, més enlairat, contenia la meitat nord. És un espai quasi quadrat ubicat al

Figura 1. Planta general del poblat ibèric de la muntanya de Sant Julià de Ramis, amb indicació de les dues zones excavades fins ara.

Figura 2. Planta de la zona 1: 1. Esplanada i marge sota el cementiri vell (espai excavat entre 1996 i 1998); 2. Cementiri vell (espai en curs d'excavació des de 2011); 3. Església dels Sants Metges; 4. Can Bota; 5. Antiga rectoria; 6. Jardí de can Bota (sector 17, excavat l'any 2009).

nord-oest de l'església. El segon o àmbit sud conformava una peça rectangular emplaçada a ponent i sud-oest del temple.

En el transcurs de les campanyes corresponents al bienni 2016-2017 s'ha actuat a la meitat nord del cementiri, on s'ha completat l'excavació dels darrers àmbits identificats (àmbits 6 a 15) fins a esgotar l'estratigrafia a la major part d'ells. Així mateix, s'ha reiniciat l'exploració de la meitat sud (àmbits 16 i 17), que s'havia aturat a partir de l'any 2014; en aquell moment es va concentrar tota l'activitat a la banda nord amb la idea d'anar avançant l'excavació progressivament cap a migdia.

ÀREES I ÀMBITS DEFINITS A LES CAMPANYES DELS DARRERS ANYS

Els primers estrats detectats a tot el sector eren formats per sediments que contenien materials molt moderns, relacionats amb els darrers moments de funcionament del cementiri. Un cop llevats aquests estrats es podia percebre de manera diàfana l'organització interna del cementiri en dos àmbits diferenciats (Fig. 3.1), marcada per un mur de pedra i morter orientat en sentit est-oest (UE 1465). La meitat nord, un espai quasi quadrat, quedava més enlairada, mentre que la meridional era un espai rectangular que s'estenia al davant de la façana de ponent de l'església dels Sants Metges. Als dos terços occidentals de l'àmbit nord es

va localitzar un nivell d'enterraments. Estaven disposats de manera planificada formant files i columnes a distàncies més o menys regulars. Tots estaven orientats en direcció est-oest i estaven formats per tombes de fossa simple, amb l'excepció de cinc, que disposaven de parets de pedra i morter. La cronologia les situa en un context de finals de la primera meitat del segle XX. Durant el procés de delimitació de les sepultures es va constatar que algunes retallaven unes parets de pedra i morter de 0,5 m de gruix, que formaven part d'un edifici anterior (*uid.* àmbits 2 i 3).

Àmbit 1

Se situava al terç nord-oriental del recinte de l'antic cementiri parroquial i era delimitat per la tanca decimonònica del cementiri i per les estructures UE 1292, 1293 i 1504 (Fig. 3.2). Aquests tres darrers murs afloraven a escassa profunditat i estaven fonamentats directament a la roca natural; en el cas de les UE 1292 i 1293, a més, havien estat aprofitades en alguns trams per bastir-hi al damunt una de les bateries de nínxols del segle XX (UE 1341). En aquest espai la roca natural descriu un suau pendent envers ponent i migdia i presenta evidents signes d'erosió amb esquarteraments que disgreguen l'esquist en superfície i esclertes naturals. A més, també s'hi aprecien talls d'origen antròpic, com un forat emprat com a ossera fins a l'any 1996 (UE 1294). Aquí i allà es van detectar altres retalls corresponents a restes més o menys ben conservades de més d'una dotzena de tombes antropomorfes. La seva posició, que en algunes ocasions passaven parcialment per sota del mur de tanca del cementiri, revela que la necròpolis medieval s'estenia al voltant de l'església dels Sants Metges més enllà dels límits acotats a les darreries del segle XIX (Burch/Sagrera/Vivo 2016, 149).

Àmbit 2

Constituïa un edifici de planta rectangular d'uns 15 per 6 m (UE 1305, 1268, 1344 i 1293; Fig. 3.2), que es va aixecar aprofitant una estructura anterior (UE 1344). A l'interior s'hi va excavar un potent enderroc molt alterat pels

enterraments moderns. Cobria un paviment de llosetes d'esquist, molt deteriorat i rebenat per bossades farcides de runa moderna; com a preparació tenia una solera de terra amurada amb morter de calç. Els materials recuperats semblen apuntar una cronologia del segle XVIII avançat, si bé sense cap seguretat, atès que les intrusions procedents dels farciments de les fosses funeràries i de les bossades esmentades eren constants.

Per sota del paviment n'hi havia un altre, de terra compactada (UE 1460), amb restes de dues llars domèstiques. Res tenia a veure amb l'edifici que estem descrivint, com ho mostra el fet que aquest sòl passava per sota dels fonament de la paret de migdia (UE 1305) i era tallat per la rasa de fonamentació de la paret occidental (UE 1344).

Per la banda exterior de l'edifici, cap a migdia, es va localitzar alguna tomba de fossa simple de cronologia recent, que havia estat oberta en estrats disposats el segle XIX per regularitzar el sòl del cementiri (UE 1316 i 1337). Encara més ensota es va documentar un sediment argilós (UE 1483) que marcava el nivell de circulació de la fase medieval de la necròpolis; s'hi havien excavat diverses tombes de lloses, algunes de les quals, antropomorfes. Per la banda occidental limitava amb un altre mur orientat en direcció nord-sud (UE 1477), situat a tocar de la paret de tanca del cementiri; es tractava d'una paret prima, llarga i obrada amb pedra col·locada en sec i, pel cap de tramuntana, girava en angle recte per acabar recolzant-se en el mur UE 1344.

Àmbit 3

Immediatament al sud de l'A2 hi havia un apèndix definit per un mur que tancava una capçalera de planta semicircular construït amb pedruscall d'esquist lligat amb morter de calç (UE 1322 i 1338; Fig. 3.2). L'estratigrafia de l'interior estava formada pels mateixos estrats generals del segle XIX UE 1316 i 1337 que hem esmentat anteriorment, afectats per les fosses de dos enterraments d'època contemporània. Això no obstant, es conservaven les restes d'un muret que subdividia l'espai en dues meitats. Les relacions entre les estructu-

Figura 3. Planta esquemàtica dels espais i àmbits identificats a l'antic cementiri parroquial a les fases més recents. 1: Recinte del cementiri de finals del segle XIX i divisions internes; 2: Àmbits 1 a 5.

res palesen que els àmbits 2 i 3 havien format una unitat, però les evidències recuperades no permeten interpretar-ne la funció.

Àmbit 4

Era comprès per un modest espai rectangular ubicat a l'extrem nord-occidental del recinte del cementiri del segle XIX, delimitat pel mur de tanca i les estructures UE 1344 i 1472 (Fig. 3.2). Localitzat per sota dels estrats generals del segle XX, estava format per altres sediments més antics, del segle XIX (UE 1316 i 1337). Aquests cobrien una nova capa (UE 1646), que passava per sota de l'arrencament de la fonamentació del mur de tanca occidental

del cementiri del segle XIX i es prolongava, per una banda, fins al marge de ponent i, de l'altra, per llevant es lliurava a l'estructura UE 1344. Sota la UE 1646 es va documentar un poderós mur (UE 1664) que definia els límits de dos nous àmbits (A7 i A8).

Àmbit 5

Abastava una àmplia àrea de la meitat nord del cementiri al sud de l'A2 (Fig. 3.2). L'estratigrafia era similar a la d'altres àmbits, amb els estrats generals del XIX (UE 1316 i 1337), afectats per l'obertura de diverses sepultures de fossa simple, que cobrien una altra capa de terra gairebé mancada d'enterraments (UE 1470) i el nivell de circulació de la fase medieval del cementiri (UE 1483). Aquí es va documentar fins a mitja dotzena de tombes altmedievales excavades parcialment a la roca, algunes de les quals, antropomorfes. La UE 1483 cobria un conjunt d'estructures pertanyents ja a altres àmbits.

Àmbit 6

Situat per sota de l'A2 i a la banda nord-oriental de l'espai excavat, aquest àmbit estava definit per les estructures UE 1760, 1471, 1784 i, potser també, 1293 (Fig. 4). Un cop llevats els estrats superficials, es localitzà un enderroc (UE 1275 = 1463) disposat sobre la UE 1460, un nivell de circulació sobre el qual hi havia les soleres de dues llars (UE 1461 i 1466). El nivell de circulació, al seu torn, descansava sobre un sediment de terra (UE 1476) que es disposava directament sobre la roca natural i que hauria servit per regularitzar el terreny per col·locar-hi el paviment.

La cantonada sud-oest de l'àmbit presentava unes característiques pròpies: just al sud del mur UE 1784 es va detectar un petit recinte rectangular delimitat per aquesta mateixa estructura i les UE 1654, 2108 i 2027. Aquest espai es lliurava a les estructures de l'A7, com un petit cos adossat a aquella habitació. La seqüència estratigràfica, amb tot, era la mateixa que a la resta de l'A6. També aquí es van localitzar les restes d'una llar de foc, de la qual es pogueren distingir les tres capes que la con-

formaven (UE 2013, 2014 i 2016). La darrera d'elles estava col·locada al damunt d'un sediment (UE 2017) que descansava en la seva totalitat sobre la roca natural.

Àmbit 7

Situat immediatament a l'oest de l'A6, quedava delimitat per diverses estructures (UE 1760, 1471, 1654, 1692, 1652, 1691 = 1821 i 1664), que traçaven una cambra allargassada de planta més o menys rectangular (Fig. 4). L'estratigrafia començava amb una capa de terra (UE 1473) coberta pel paviment UE 1460 i afectada per l'obertura de diverses sepultures de lloses d'època medieval. Per sota es va localitzar la UE 1743, un nivell de terra barrejada amb restes de materials constructius. Cobria, al seu torn, un paquet d'estrats (UE 1822, 1836 i 1851) marcats per una significativa presència de pedruscall menut i de restes ceràmiques, en diferents proporcions en funció de l'estrat. A la banda sud-est, i per sota de la UE 1851 es va documentar un prim nivell de cendres, carbons i alguna taca d'argila cremada (UE 1896), que feia sospitar que es tractava de les restes d'un paviment senzill, molt malmeses per les actuacions posteriors. Aquest nivell estava disposat en alguns punts directament sobre la roca natural, mentre que en d'altres entre ell i la roca encara hi havia un darrer estrat (UE 1895).

L'excavació va revelar clarament que aquest àmbit havia tingut dues fases diferents. Formaven part de la primera fase els murs UE 1760, 1654, 1652 i 1691 = 1821. En aquell moment, l'edifici tenia un accés per la façana de migdia, com evidenciaven els brancals de la porta. La segona fase estava formada per les estructures UE 1471, 1664 i 1692. La UE 1471 semblava reconstruir una part caiguda o desapareguda del parament de la UE 1654; la UE 1664 folrava per l'interior de l'estança bona part del mur UE 1691 = 1821; i la UE 1692 era una estructura que cegava la porta de la fase anterior. Les reformes van implicar una lleugera alteració en l'orientació de l'habitació i denoten una certa precipitació i poca cura. Aquestes circumstàncies es poden explicar plantejant la possibilitat que l'edifici s'hagués vist greument afectat o, com a mínim amenaçat, per alguna esllavissada, tan freqüents a la muntanya en

totes les èpoques. En qualsevol cas, a la segona fase l'accés al recinte i, per tant, el nivell de circulació, es va situar a una cota més alta que no ha estat possible d'identificar perquè les actuacions posteriors en tota aquesta zona no n'han permès la seva conservació.

Àmbit 8

Localitzat a l'extrem nord-occidental del vell cementiri parroquial, sota l'A4 i a ponent de l'A7, estava limitat per les estructures UUEE 1664 i 1472, pel gran marge de ponent i pel fonadal deixat per l'excavació de l'any 1998 (Fig. 4). Coberta per alguns estrats més moderns, es va documentar la UE 1757, una capa argilosa que devia marcar el nivell de circulació del cementiri medieval per aquella banda, ja que era retallat per diverses tombes. Per sota es va trobar un nou sediment (UE 1865) i les restes d'un mur (UE 1838), que s'assentaven sobre unes potents capes formades per terra argilosa barrejada amb abundants pedres d'enderroc i materials ceràmics. Aquestes es lliuraven a un mur de contenció (UE 1881) i estaven retallades per unes poques tombes de lloses.

A més profunditat es van documentar nous estrats (UE 1897 i 1903), el darrer dels quals es lliurava a l'estructura UE 1981, situada sota el basament del mur UE 1881 i alçada directament sobre un tram del gran mur de la plataforma republicana UE 1074. Juntament amb les estructures UE 1755 i 1691, conformava clarament una habitació. La UE 1903 cobria un enderroc (UE 1926) que, al seu torn, es trobava sobre una solera de terra compactada (UE 1929) que, probablement, era el nivell de circulació d'una estança ibèrica. Els estrats UE 1926 i 1929 eren tallat per la rasa de fonamentació del mur UE 1981 (UE 1930).

Àmbit 9

Se situava per sota de l'A5 i comprenia una franja allargassada entre els murs UE 1292 i 1701/1497, 1692 i l'església dels Sants Metges (Fig. 4). Era un dels punts més enlairats del vell cementiri i això ha afavorit l'erosió del sòl i la desaparició de la major part de l'estratigrafia. En aquest sentit, al racó entre la paret

Figura 4. Planta esquemàtica dels àmbits identificats a l'antic cementiri parroquial a les fases més reculades. 1: Àmbits 6 a 12; 2: Àmbits 6 a 17.

nord de l'església i la de ponent de la capella del Roser, la roca natural aflorava just a sota del nivell superficial. Mostrava una superfície planera, regularitzada d'antic, i un retall vertical a ponent. Durant l'alta edat mitjana s'hi van excavar tombes, majoritàriament antropomorfes; aquelles que eren fetes parcialment o total d'obra s'obrien a la UE 1982 que, al seu torn, es disposava sobre la roca natural.

En aquest mateix àmbit, sense cap relació amb la necròpolis medieval, es va localitzar un forn de planta semicircular bastit contra la cara est de l'estructura UE 1701/1497. Es fonamentava al mateix sediment UE 1982 suara esmentat.

Àmbit 10

També situat per sota de l'A5, restava definit pels murs UE 1701/1497, 1651, 1692 i la línia teòrica de separació de les dues meitats del cementiri (Fig. 4). El primer estrat identificat (UE 1655) era una capa prima de terra retallada per les fosses de quatre tombes medievals. Més cap a migdia, on la potència era més gran, l'estrat es va individualitzar com a UE 1642; estava intensament afectat per les fosses d'enterrament d'època contemporània i es lliurava al mur UE 1525. Era aquest una estructura que assolia els 2 m de gruix, però amb una execució matussera, fet amb material lapidi heterogeni reutilitzat i lligat amb un morter molt magre de calç. L'interpretem com un mur de contenció.

Per sota apareixia una capa de terra compactada (UE 1780) que marcava el nivell de circulació de l'espai delimitat pels murs UE 1701, 1651 i 1692. Sobre aquest paviment es va documentar la solera d'una llar (UE 1858) i les que, possiblement, eren les restes d'una altra (UE 1779). La progressiva destrucció del mur UE 1651, especialment pel cap de migdia, devia provocar la desfeta parcial del paviment, que amb el temps es va esllavissar escampant-se més enllà dels límits originals fins a detectar-se'n vestigis vora del mur UE 1525, on apareixia tallat. Tampoc es conservava cap a l'oest i nord, on era substituït per un sediment (UE 1777) afectat per nombroses tombes medievals. Cobria un abundant nivell d'enderroc (UE 1781) relacionat probablement amb el desmuntatge de les estructures UE 1852 i 1778. Sota l'enderroc es van documentar tres estrats successius, el darrer dels quals es disposava directament sobre la roca.

A les àrees central i meridional de l'A10 es van descobrir les capes inferiors del paviment UE 1780, fet que demostra que fou reparat diverses vegades. En aquest sentit, es van documentar les restes deteriorades d'una llar domèstica (UE 1859). Més avall es localitzava un darrer estrat (UE 1860) que cobria ja la roca natural. Al costat sud-occidental de l'àmbit, també per sota de la UE 1780, es va trobar un sediment prim (UE 1801) que, per una banda, era cobert pels fonaments del mur de contenció UE 1521 i, de l'altra, cobria el mur UE 1651,

pertanyent a l'A14.

Àmbit 11

Les estructures UE 1472, 1651 i 1657 configuraven aquest àmbit com un petit espai triangular ubicat just a tocar el mur de tanca del cementiri vuitcentista (Fig. 4). Per sota del sediment UE 1673 es va localitzar un possible nivell de circulació (UE 1479) d'una de les fases de la necròpolis medieval, que oblitava un conjunt de tombes de lloses anterior. Aquestes sepultures, situades gràcies a l'anàlisi radiocarbònica de les mostres procedents d'una d'elles (UE 1824) entre els segles IX i X, retallaven parcialment l'estructura UE 1651; en conseqüència, les restes d'aquest mur encara devien ser visibles en el moment d'obrar-les. Les tombes eren obertes a l'estrat UE 1804, que cobria els àmbits 13 i 14.

Àmbit 12

Es tracta d'un reduït espai rectangular envoltat pels àmbits 10, 14 i 16, localitzat a la vora de la cantonada nord-occidental de l'església dels Sants Metges i delimitat pels murs UE 1448, 1447 i 1258 (Fig. 4). Aparentment, la UE 1448 es lliurava per tramuntana a l'estructura UE 1447, que es conservava molt desgavellada. Només per sota estava en més bones condicions, i es va individualitzar com a UE 1679; es fonamentava a la roca, passava clarament per sota de la fonamentació de la façana romànica de l'església i pel nord, coincidia amb la projecció i dimensions del mur UE 1497. També el mur UE 1258 passa per sota de la fonamentació del temple romànic i, probablement, es lliura al mur UE 1679 (A16).

L'estructura UE 1448 s'assentava sobre l'estrat UE 1642 que, al seu torn, cobria el paviment UE 1780 i el mur UE 1681. Aquest darrer es localitzava a la vertical del mur UE 1448 i es lliurava a l'estructura UE 1679, recurrent més de dos metres envers l'oest. Acabava sobtadament rematat amb un fragment reaprofitat de fust de columna fet de pedra sorrenca. El paviment UE 1780 era tallat pel mur UE 1681, del qual es perdia el rastre dins de l'A12 a causa dels retalls d'unes quantes tombes de caixa

d'obra. Per sota dels enterraments apareixia un estrat (UE 1995) que passava per sota del mur UE 1681 i s'estenia a l'A10; per sota ja hi havia la roca natural. Per la banda sud era tallat parcialment per la banquetta del mur UE 1258 (UE 2015) i continuava més enllà, a l'A16, sota la UE 2028. Per ponent era tallat pel mur UE 1778 i la tomba de lloses UE 1794.

Àmbit 13

Definit per les estructures UE 1755, 1691 = 1821, 1889 i 1935 (Fig. 4.2); el límit de ponent no es va localitzar com a conseqüència d'una esllavissada antiga que va afectar el gran marge del cementiri, tot i que és molt probable que, tal i com passava a l'A8 (UE 1981), el tancament estigués fonamentat sobre les restes del gran mur de la plataforma bastida en època republicana (UE 1074). La superposició dels murs UE 1889 i 1935 i determinades característiques que els distingien menen a pensar que formaven part de dues fases diferents de l'habitació.

Els estrats més elevats (UE 1756, 1801 i 1804) estaven afectats per l'obertura de les fosses de diverses tombes de lloses medievals. Per sota es va localitzar un altre paquet d'estrats (UE 1898, 1906, 1908, 1923, 1927, 1933 i 1934) que tenien en comú la presència de restes de materials constructius caiguts o abocats. Alguns dels sediments documentats encara mostraven afectacions per les sepultures medievals més antigues, essent el darrer de tots la UE 1908; més avall ja no es va localitzar cap més tomba. Per sota es van excavar diversos estrats més, que cobrien una secció del gran mur republicà UE 1074 que fins ara no s'havia vist.

Àmbit 14

Situat a l'extrem de migdia de la meitat nord del cementiri, per sota dels àmbits 10 i 11 i immediatament al sud de l'A13, estava delimitat per les estructures UE 1889, 1651, 2032 i el marge del cementiri (Fig. 4.2). L'estratigrafia més enlairada (UE 1801 i 1804) estava afectada per nombroses tombes medievals i cobria els murs UE 1889 i 1894 i els sedi-

ments UE 1882 i 1898. Més ensota, l'estrat UE 1907 ja presentava pocs retalls de sepultures medievals, principalment a la banda de ponent, on acusava un desnivell més marcat. Cobria l'enderroc UE 1955, procedent de les estructures UE 1889 i 1651. Encara més avall es va localitzar un paquet d'estrats formats per abocaments de terres, pedres i restes de ceràmica i materials constructius.

Per sota apareixien les restes pertanyents a una fase anterior de l'estança, formada per les estructures UE 2018, 2031 i 2035. Es va localitzar un parell d'estrats que la farcién (UE 2019 i 2033), el darrer des quals cobria, a més d'altres unitats estratigràfiques (UE 2037 i 2038), el mur UE 1074, un dels grans murs de la plataforma republicana. A la banda exterior d'aquesta estructura es van localitzar, cobertes per la UE 2038, els vestigis de tres esglaons (UE 2079) i d'un mur perpendicular a la graonada (UE 2080), tallats per la rasa de fonamentació de la UE 1074 (UE 2041) i les obres d'ampliació del cementiri dels anys noranta del segle XX. Es tractaria, amb tota probabilitat, de les romanalles d'una de les graonades dels carrers perpendiculars que salvaven els pronunciats desnivells entre els carrers longitudinals del barri del poblat ibèric.

Àmbit 15

Al nord-oest del sector del cementiri i originalment a la banda exterior del mur de tanca del segle XIX es localitzava aquest àmbit, situat per sota de l'A8 (Fig. 4.2). Els límits venien definits pels vestigis d'una estança de l'*oppidum* ibèric explorada l'any 1998. S'hi va documentar una estructura de pedres completament esfondrada (UE 1904 = 1905) que podria haver estat un forn. Cobria un nivell planer de terra ocre i compacta amb una abundosa presència de material, que podria haver estat la solera del forn. La intervenció de la darrereria dels anys 90 havia deixat a la vista el paviment de l'estança, que es va excavar completament durant la campanya de 2016 (UE 1917). Era fet de terra piconada i s'havia disposat sobre la roca natural, treballada per tal d'aconseguir una superfície plana.

Àmbit 16

Juntament amb l'A17, aquest és un dels àmbits que a les últimes campanyes d'excavació s'han definit ja a la meitat meridional de l'àrea del vell cementiri parroquial i que, de fet, es troben en curs d'excavació (Fig. 4.2). S'estén a l'oest i davant de la façana de ponent de l'església dels Sants Metges i limita amb els àmbits 12 i 17. S'identifica a partir de dos murs paral·lels que, des de la façana del temple, es projecten envers l'oest en un recorregut d'uns cinc metres (UE 1258 i 1455). Es troben notablement afectats per l'excavació de les fosses dels enterraments més recents; ambdós tenen una amplada entre 0,8 i 0,9 m, si bé les banquetes de fonamentació són encara més gruixudes (la UE 2015, que és la banqueteta de la UE 1258, assoleix els 1,12 m). En aquest espai, marcat per un significatiu desnivell de la roca natural en la qual s'assenten tant els murs esmentats com la mateixa església romànica, s'hi van documentar diversos enterraments de fossa simple, alguns dels quals estaven superposats; tant la posició estratigràfica com la tipologia de les sepultures i una datació radiocarbònica permeten situar-los en un context medieval avançat. Amb tot, a l'espai central de l'àmbit es conservava, a més, un grup de quatre tombes de lloses, conseqüentment més antigues. Per sobre de la coberta d'una d'elles (UE 2064) es fonamentava el mur UE 1456, que feia cantonada per l'est amb la UE 1454; aquesta estructura va ser tallada en el moment de bastir-hi el mur UE 1455.

Àmbit 17

Individualitzat a l'àrea situada immediatament al sud de l'A14 i a l'oest de l'A16, durant la campanya de 2017 ha estat un àmbit poc explorat, atès que els treballs s'han concentrat fonamentalment als àmbits 14 i 16 (Fig. 4.2). Malgrat això, s'hi van excavar unes poques tombes de fossa simple situades per sota de l'estrat UE 1625, dues de les quals es trobaven a cavall del veí A16.

LES GRANS FASES HISTÒRIQUES DEL JA-CIMENT

L'excavació arqueològica en el cementiri vell de Sant Julià de Ramis ha documentat una llarga i extensa seqüència estratigràfica amb una cronologia inicial que arrenca en el segle IV aC i es perllonga fins al segle XX. Els registres arqueològics es concentren, tanmateix, en sis fases històriques principals: l'*oppidum* ibèric (segles IV-II aC), les reformes republicanes del segle II aC, un hàbitat visigot dels segles VI i VII, la necròpoli medieval dels segles VIII al XV, l'ocupació baixmedieval i moderna i, finalment, el cementiri d'època contemporània.

L'*oppidum* ibèric

Entre els anys 1996 i 1998 s'excavava de nord-oest a sud-est una llarga franja de terra als peus del marge de més de sis metres on s'alçava el cementiri. Els resultats d'aquelles campanyes, publicades abastament (Burch *et al.* 2001), mostraven l'existència d'un barri de cabanes ibèriques fundat al segle IV aC que perdurà sense alteracions destacables fins al tercer quart del segle II aC. Les cases s'arregleraven a banda i banda d'un carrer principal orientat de nord-oest a sud-est. S'assentaven sobre el pendent de la muntanya, ancorades sobre la roca natural d'esquist que aflora arreu amb desnivells abruptes. Sovint es retallava formant terrasses per condicionar un espai més o menys rectangular i planer. Els murs, amb gruixos que oscil·len entre els 50 i els 60 cm, s'hi fonamentaven amb un sòcol bastit amb pedruscall d'esquist desbastat i lligat amb fang. Els paviments es fornien amb aportacions de terra de rebliment destinades a regularitzar els desnivells interns i, per sobre, una o varies capes primes de terra argilosa compactada que constituïen generalment el paviment pròpiament dit.

Val a dir que la visió del carrer i de les mateixes cabanes era incompleta el 1998 i encara avui ho és. La pèrdua parcial, rost avall, de moltes estances en esclavissades antigues i l'afectació per ocupacions posteriors esdevenen les causes principals. Tanmateix, es van poder individualitzar unes quantes cases que, en general, eren senzilles cabanes amb un única estança

de planta rectangular. Una excepció notable la representa la casa identificada a l'extrem sud-occidental, car contenia un mínim de set habitacions.

En els darrers anys (2014 a 2017), l'excavació del cementiri ha recollit una considerable quantitat de material ceràmic d'època ibèrica (més del 95 % del còmput total) que contrasta amb la dels altres períodes històrics documentats. La cronologia general s'emmarca entre el segle V aC i el segle II aC, essent el darrer el que domina abassegadorament en els percentatges.

No obstant la dada, la troballa de restes estructurals ha estat més aviat escassa. De tots els àmbits explorats només el 8, el 13, el 14 i el 15 han aportat noves dades fermes sobre l'hàbitat ibèric. L'element més destacat és probablement el gran tall vertical de més d'un metre i mig de fondària obrat a la roca natural d'esquist que, de sud-est a nord-oest, es projecta com un front regular en els àmbits 8, 13 i 14. No hi ha dubtes sobre l'origen antròpic car, en molts punts, s'aprecien les marques d'eina deixades a la roca. Es tracta d'una obra destinada a obtenir una terrassa prou apta per a la implantació de diverses estances del barri de l'*oppidum*. Aquesta actuació s'entén en el difícil entorn marcat per un fort desnivell natural. Al damunt del front i sobre la roca només calia completar el coronament de la paret de cabana, ja que la roca tallada servia per aquesta funció. El mur UE 1190, fonamentat sobre la roca i arran del coronament del front tallat entre els àmbits 8 i 15, testimonia aquest procediment. La roca, fins i tot, es va adaptar per habilitar-hi, a mitja alçada, una mena de pres tatge sobre el qual hom hi desaria recipients i vaixel·la. A l'A8 se'n conservaven prou vestigis excavats a la roca. A la banda oposada, a ponent, es devia bastir el mur des del basament. El fons de la roca es mostrava com una solera planera on es devia estendre el paviment de terra compactada. Probablement la UE 1929 de l'A8 acomplia aquesta funció.

A l'A15, immediat al costat de l'A8 envers llevant (de fet, nord-est), s'enllestia l'excavació d'una cambra ibèrica explorada majoritàriament el 1998. Es definien dues parets (UE 1190 i 1173) d'una estança rectangular refor-

mada en ple segle II aC. El 2016, es documentaven les restes esclafades d'un probable forn domèstic (UE 1904/1905) recolzat contra el mur UE 1190. Bastit amb pedra i fang, conservava la solera d'argila (UE 1911) que definia una base quadrada. El forn havia funcionat contemporàniament amb el primer i original sòl de l'habitació (UE 1917), el qual es disposava damunt la roca natural aplanada amb una estesa de terra argilosa compactada.

Encara dins de les cronologies ibèriques, és de destacar una novetat de la campanya de 2017, que ha permès documentar elements relacionats amb l'urbanisme i l'aplicació de solucions encarades a superar els accentuats desnivells d'alguns carrers. Com ja s'ha dit, els ibers bastiren les seves edificacions adaptant-se a l'accidentada topografia de la muntanya i construint terrasses per aprofitar l'espai. Una sèrie de carrers longitudinals servia per recórrer l'espai situat en cotes similars, mentre que uns altres carrers, transversals i més o menys costeruts, permetien desplaçar-se salvant els pendents. Enguany, gràcies a la troballa de les restes d'una graonada (UE 2079) localitzada a l'A14, s'ha palesat per primer cop en aquest poblat ibèric l'existència de carrers amb escales que facilitaven als seus habitants l'ascens i el descens.

Les reformes republicanes del segle II aC

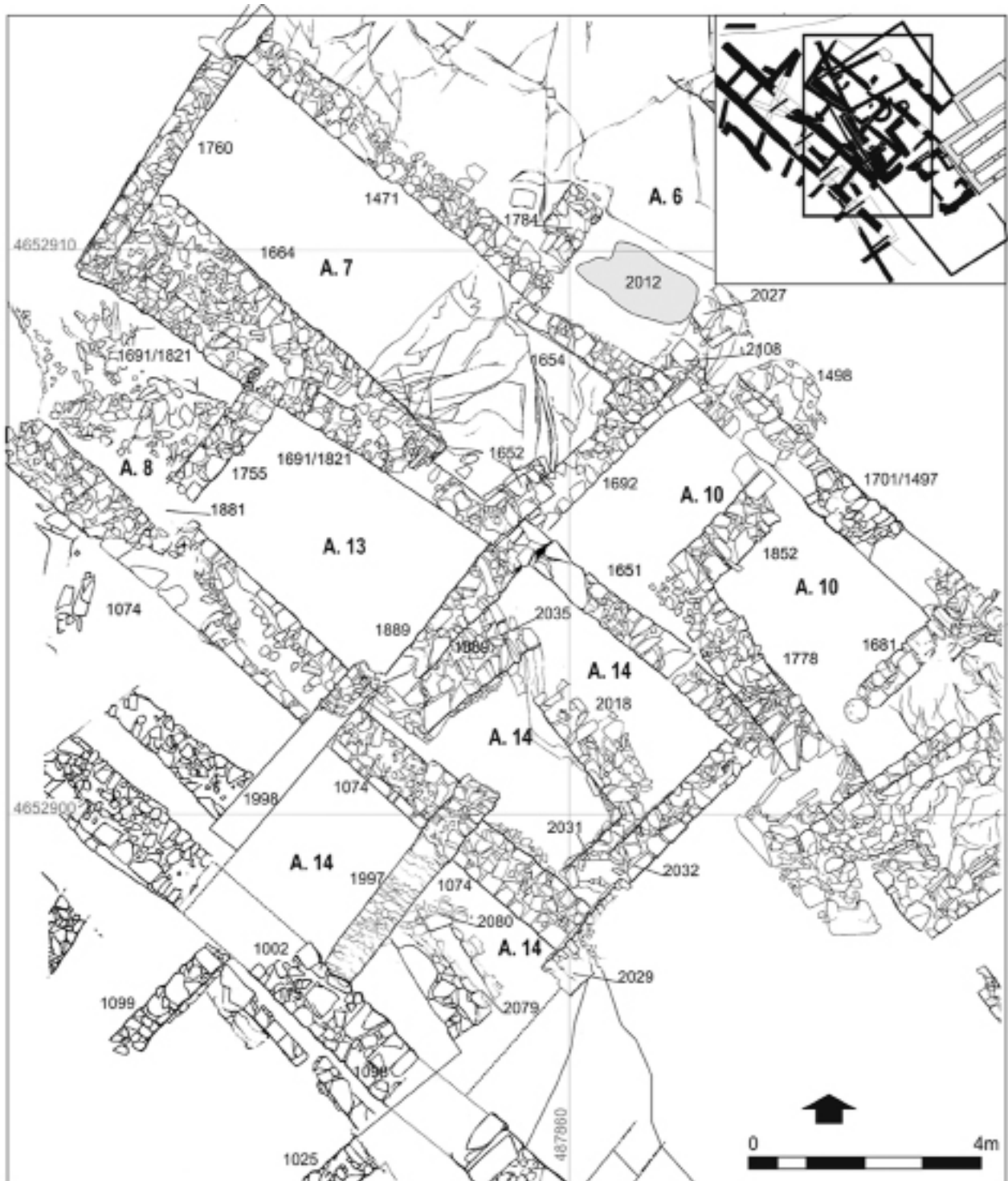
El barri de l'*oppidum* d'aquest sector va tenir una fi sobtada cap a mitjan/tercer quart del segle II aC, quan hom decidí construir una gran plataforma elevada. Poques novetats es poden afegir a tot allò que es coneixia prèviament, de manera que remetem al lector interessat a consultar la bibliografia publicada (Burch *et al.* 2001, Burch *et al.* 2006, Burch *et al.* 2010). L'excavació dels àmbits 13, 8 i 14 ha documentat tres petits trams del mur UE 1074 per dins i per fora. S'ha palesat que fou objecte d'espoli, probablement des de l'abandonament de l'*oppidum* i, amb tota seguretat, des de mitjan segle IV dC quan, sobre el cap nord-occidental del poblat ibèric, es decidia bastir un *castellum*, una caserna militar estable (Burch *et al.* 2006). Així, el mur de la plataforma (UE 1074) conservava, si fa o no fa, l'alçada actual quan en època dels visigots es construïa un

petit hàbitat domèstic en el sector ocupat després pel cementiri. A l'A8 es palesà la construcció d'una paret perimetral d'una estança (UE 1981) assentada directament al damunt del mur UE 1074.

L'hàbitat d'època visigoda

Segles després de l'abandonament de l'*oppidum* ibèric, s'implantaren al mateix espai que havia ocupat en època republicana la plataforma monumental un conjunt d'estructures d'habitació. Llevat dels àmbits 1 a 5 (i 17, si bé aquest encara resta per excavar en bona part), s'han documentat en tota la resta. Els murs estan bastits fonamentalment amb llesques d'esquist lligades amb fang, per bé que, de manera més o menys ocasional, es detecten materials diferents a la pissarra: calcària i sorrenca. La tècnica constructiva, per tant, és la mateixa o, si més no, molt similar a l'emprada pels ibers, si bé un examen atent dels paraments revela que la tècnica d'aquestes estructures és menys acurada. En tots els casos (llevat, fins ara, d'una sola excepció, *uid. infra*), es fonamentaven directament a la roca natural, fet que provocà, per una banda, la realització de notables rebaixos i talls dels sediments republicans i ibèrics i, de l'altra, la construcció de sòcols molt alts, com es pot apreciar en els murs UE 1691 i 1755. Això podria fer pensar que les parets eren fetes de pedra fins a la coberta, tot i que la troballa sovintejada de restes de tovot fa sospitar que, en la major part dels casos, l'alçat es completava amb tovot damunt del sòcol de pedra. És possible, amb tot, que la solució dels murs massissos s'apliqués en aquells que es trobaven més exposats al desnivell i que havien de remuntar a més alçada i suportar una càrrega superior.

Ara com ara, i després de les darreres campanyes d'excavació, s'han pogut documentar més de mitja dotzena d'habitacions. Establir-ne la cronologia no ha estat una tasca senzilla, perquè les estratigrafies registrades als seus interiors, tot i haver proporcionat una quantitat ingent de materials, no ha estat en general massa útil. La major part pertanyia a contextos republicans, però les estructures, tant per la tècnica constructiva com per la situació al registre estratigràfic no permetien ser considerades part del poblat ibèric. Més aviat caldria

Figura 5. Planta de detall dels àmbits 6, 7, 8, 10, 13 i 14, on s'han localitzat estructures que formarien part del nucli d'hàbitat d'època visigoda.

situar-les en algun moment entre l'abandonament definitiu de la plataforma (i del temple republicà) i la instal·lació de la necròpolis medieval, atès que molts murs resultaren afectats per la construcció de les tombes de lloses. Per tant, totes aquestes dades assenyalaven una datació àmplia que aniria, *grosso modo*, del baix imperi a l'antiguitat tardana. No obstant això, de manera puntual però més o menys en

tots els àmbits, es van recuperar restes de produccions ceràmiques que afavorien una cronologia més restringida i acotada a la segona meitat del segle VI i la primera del VII: un plat de ceràmica africana D tipus Hayes 105 (UE 1804); ceràmica africana de cuina del tipus Hayes 99C (UE 1908); una vora d'un atuell que imita les produccions africanes de ceràmica de cuina tardana que recorda la forma Bonifay B2

(UE 1941); i bocins de ceràmica de cuina tardana (UE 1804, 1927, 1936, 1941, 1956). En definitiva, doncs, aquest conjunt d'estructures pertanyeria a un hàbitat d'època visigoda que, sens dubte, s'ha de relacionar amb la fase visigoda del *castellum*. L'excavació, a més, ha permès detectar dues fases constructives perfectament diferenciades. A la primera, però, no se li pot atribuir una cronologia concreta, atès que no s'han pogut documentar materials prou explícits per establir una datació. La segona, en canvi, i a partir de les escasses però significatives restes materials registrades als reblliments interns, caldria situar-la en un context entre la segona meitat avançada del segle VI i la primera meitat de la centúria següent.

A continuació es detallen els diferents àmbits coneguts, amb la distinció, si és el cas, per fases de cadascun (Fig. 5). L'A6, pel fet de trobar-se la roca natural a una cota enlairada, estava pobrament conservat. Només tres dels quatre murs que presumiblement el clourien es preservaven mínimament (UE 1760, 1471 i 1784). Afortunadament, es va localitzar el paviment (UE 1460) de terra piconada de l'estança, sobre el qual hi havia dipositades dues llars (UE 1461 i 1466). L'alçada de la roca i el seu pendent que fa obligaren a adequar l'espai regularitzant la superfície per mitjà d'abocaments de terra (UE 1476) sobre els quals s'instal·là el paviment. Els materials recuperats de l'estratigrafia de l'interior d'aquest àmbit no són gens eloqüents per poder precisar ni la cronologia, ni, en conseqüència, l'adscripció a una de les dues fases; Això no obstant, constructivament comparteix el seu tancament occidental (UE 1471) amb l'A7 i aquest mur pertany amb seguretat a la segona fase.

L'edifici que hem identificat com a A7 mostrava de manera diàfana la seqüència de fases, ja que, malgrat que l'espai ocupat per aquest recinte va ser més o menys el mateix en el decurs de tota la seva història, a la segona fase va experimentar importants canvis estructurals, units a una sensible modificació de l'orientació. A la primera fase estava delimitat pels murs UE 1760, 1654, 1652 i 1691 = 1821. No obstant no haver pogut localitzar de manera fefaent el paviment que hi aniria associat, el nivell de circulació original es podia intuir fàcilment mercès a la presència de la porta que,

oberta a la paret sud, es conservava en força bon estat. En aquesta mateixa fase es construí, adossat a la cantonada sud-est de l'habitació, un recinte de reduïda superfície clos per les estructures UE 1784, 2027 i 2108, l'interior del qual estava ocupat majoritàriament per una llar de foc (UE 2012, 2013 i 2016). La segona fase implicà un conjunt de canvis prou significatius. Per començar, s'elevà el nivell de circulació, tal i com assenyala l'estratigrafia registrada a dins de l'estança, que formava un potent paquet de terra barrejada amb nombrós pedruscall, bocins de ceràmica i restes de materials constructius. Aquest canvi obligà a cegar la porta amb el mur UE 1692. A més a més, els murs de llevant i de ponent foren remodelats, amb la qual cosa s'introduí un lleuger canvi d'orientació. El tancament est fou reconstruït amb l'estructura UE 1471 i l'oest fou reforçat amb un folre massís (UE 1664) adossat a la cara interna del mur UE 1691 = 1821. És possible que aquests canvis vinguessin propiciats per algun incident relacionat amb alguna de les sovintejades esclavissades que han afectat històricament la muntanya, com sembla desprendre's de l'escassa qualitat de l'obra, que fa pensar en una actuació precipitada i mancada de cura, com es pot observar en el punt on conflueixen les estructures UE 1654 i 1471.

De l'A8 es coneixen tres dels quatre murs que el tancarien, tots pertanyents a la primera fase. Dos d'ells (UE 1755 i 1691) van lligats i són contemporanis. El tercer, en canvi, resta aïllat i va ser assentat directament al damunt del gran mur republicà UE 1074. Malauradament, en aquest espai no s'ha localitzat cap estrat que permeti interpretar-lo amb seguretat com a sòl de circulació, però caldria pensar que se situaria relativament amunt per dos motius: per una banda, per l'alçada dels sòcols de pedra dels murs UE 1691 i, sobretot, 1755 –que depassa de llarg els dos metres– i, de l'altra, per l'homogeneïtat de l'estratigrafia documentada a l'interior del recinte, amb un gruixut paquet format per abocaments de terra, pedruscall i materials diversos (restes ceràmiques i faunístiques) realitzats per a obtenir una cota més elevada.

De la primera fase de l'A10 han romàs les restes de dos murs (UE 1778 i 1852), que foren arrasats en el moment de construir la segona fase, com ho demostra que l'enderroc UE 1781

quedava per sota del paviment posterior (UE 1780). Ambdues estructures constitueixen una cantonada d'un edifici, però no s'ha preservat cap paviment. És possible que entre el mur UE 1852 i la casa de l'A7 hi hagués una mena de carreró o pas estret, que quedava a un nivell molt més baix que el nivell de circulació de la segona fase.

Les estructures UE 1497 = 1701, 1651 i 1692, en canvi, pertanyen a la segona fase. Tenien associat el paviment UE 1780, fet de terra argilosa compactada, que fou reparat més d'una ocasió. Així ho confirmen els vestigis d'una llar domèstica de planta circular d'argila endurida, situats sota el nivell superficial de l'esmentat paviment. Cal destacar d'aquesta fase la presència d'una petita estructura semicircular recolzada a la cara exterior del mur UE 1497 = 1701, que, tant per la forma com per la presència d'una solera feta d'argila endurida per l'acció del foc, cal interpretar com un forn. En aquest sentit, a les fases visigodes de Vilalba s'han documentat estructures similars que també apareixen ubicades als espais exteriors.

Només dos murs (UE 1681 i 1701) es coneixen de l'A12, cadascun amb les seves particularitats. Aparentment, ambdós anaven lligats entre si i, en conseqüència, serien contemporanis. L'estructura UE 1681 es conserva només en un tram força curt i està molt afectada per les tombes medievals. A diferència de tota la resta dels murs dels àmbits d'època visigoda, però, no es fonamenta directament a la roca natural. De tota manera, és clar que aquest recinte és anterior a l'erecció de la fàbrica romànica de l'església dels Sants Metges, atès que la UE 1701 passa per sota de la fonamentació de la façana occidental del temple. És possible, per tant, que l'A12 fos bastit a la segona fase i que el mur UE 1681 actués com a límit meridional de l'A10 i septentrional de l'A12.

Immediatament al sud de l'A8 s'obre l'A13. D'aquest només s'han trobat tres de les parets que tancaven l'espai (UU 1755, 1691 = 1821 i 1889), tot i que és molt probable que el límit que s'ha perdut, l'occidental, s'hagués construït, tal i com passava al veí A8, directament al damunt de les restes del mur de la plataforma republicana (UE 1074). Dissortadament, aquí tampoc es va poder identificar cap nivell de circulació.

A l'A14 també s'ha pogut documentar amb tota claredat les dues fases constructives. La primera era definida per les estructures UE 2035, 2018 i 2013; en mancava, com és habitual en aquest sector del marge de l'antic cementiri parroquial, el mur que tancava l'estança per ponent. Tampoc aquí es va poder trobar cap rastre d'un nivell de circulació, però de ben segur s'havia de situar a una considerable alçada, atès que al bell mig de la cambra encara es conservava un dels tirants interiors de la plataforma republicana (UE 1997) i, per força, el paviment havia de trobar-se per sobre. De la segona fase es coneixien també tres dels quatre murs que dibuixaven l'habitació: UE 1889, 1651 i 2032. En aquells moments, la construcció va ser desplaçada o ampliada vers llevant respecte de la superfície original de la fase anterior i, de la mateixa manera que passa en altres habitacions, l'orientació es va canviar lleugerament.

La fi d'aquest conjunt d'estructures d'hàbitat s'ha de relacionar, amb tota probabilitat, amb els canvis produïts al territori amb l'arribada dels àrabs. Així, l'abandonament del *castellum* faria completament innecessària la presència d'aquestes cases que, conseqüentment, també serien desocupades. Després d'haver estat un lloc d'habitació d'ençà del segle IV aC, aquest seria el darrer moment en què l'espai objecte d'excavació tingué aquestes funcions. Poc després l'ús canvià completament per esdevenir un espai cementiri, funció que mantindria durant tota la resta de la seva història fins al trànsit del segle XX al XXI.

La necròpolis medieval

El fet que, d'ençà de la campanya de 2013 en endavant, s'hagin excavat els diferents nivells de la necròpolis medieval ha permès documentar una gran quantitat d'enterraments i, en conseqüència, les anàlisis antropològiques han aportat un notable i molt interessant volum d'informació al voltant dels homes i dones que vivien i morien a Sant Julià de Ramis durant un prolongat període de temps. A l'estudi antropològic hem d'afegir les dades aportades per les anàlisis radiocarbòniques i d'isòtops estables que s'han realitzat sobre les mostres de setze individus. La setantena de difunts exhumats

UI	Tipus tomba	Sexe	Edat	Cronologia segons datació
1669	Uloses	Femení	Madur	Segona meitat VIII
1739	Uloses	Masculí	Madur	Finals IX
1796	Antropomorfa	Masculí	Madur	Finals IX
1820	Antropomorfa	Masculí	Madur	Finals IX-principis X
1828	Uloses	Masculí	Madur	Finals IX-principis X
1670	Uloses	Masculí	Jove	Finals IX-primer meitat X
1510	Uloses	Masculí	Jove	Primera meitat X
1835	Uloses	Masculí	Jove	Finals X
1831	Uloses	Femení	Adult indet.	Principis XI
1812	Uloses	Masculí	Madur	Principis XI
2099	Uloses	Femení	Madur	Segona meitat XI
1762	Uloses	Femení	Madur	Finals XI
2066	Uloses	Indeterminat	Infantil I	S. XIII
1970	Fossa simple	Masculí	Jove	S. XIV
2046	Fossa simple	Femení	Adult indet.	S. XIV
2026	Fossa simple	Masculí	Juvenil	Principis XV

Figura 6. Resultats de les datacions radiocarbòniques realitzades fins a 2017 sobre setze dels individus exhumats a la necròpolis medieval, ordenats segons la cronologia obtinguda.

fins al 2017 no revela gaire diferències socioeconòmiques entre ells: tots els finits eren sebollits sense cap objecte personal. Les restes òssies denoten unes condicions de vida dures, ja que són molt escassos els individus que no mostren cap afectació patològica. Les més habituals es concentren particularment a les extremitats i la boca, seguides de les lesions a la columna vertebral. Tot plegat assenyala que la població de Sant Julià de Ramis es dedicava fonamentalment a activitats que requerien esforços físics. Tot i això, les anàlisis d'isòtops estables apunten que disposava d'una capacitat de subsistència bona com a conseqüència d'una varietat de cultius i una ingesta de carn força acceptable.

Així doncs, a partir del segle VIII, sobre les ruïnes (tot sovint literalment) de les estructures d'època visigoda es formà una necròpolis. L'abandonament de les cases no va suposar l'abandonament definitiu de la muntanya ni el seu entorn, altrament no s'explicaria la presència d'un cementiri que, potser, es formà a redós d'alguna mena d'estructura religiosa anterior al bastiment de l'església romànica.

Les sepultures s'estenien per tota la superfície de la meitat nord del vell cementiri parroquial i, que se sàpiga fins ara, també per bona part de la meitat sud, per bé que en aquesta darrera banda resta encara molta superfície per explorar. De fet, la necròpolis medieval ocupava un espai més ampli que el recinte clos a les darreries del segle XIX, tal i com demostren diverses tombes que passaven per sota del mur de tanca decimonònic i que seguien més enllà, vers l'esplanada situada a l'actual façana septentrional de l'església dels Sants Metges. Ara com ara s'han registrat cap a una setantena de tombes.

En conjunt, la tipologia dels enterraments no mostra diferències gaire evidents que els permeti atribuir una cronologia més o menys concreta, llevat de les tombes antropomorfes, que se situen, com sol ser habitual, en el lapse acotat que es mou entre els segles IX i X. En general, les sepultures estaven fetes a partir de l'obertura d'una fossa excavada a la terra i/o a la roca natural en els punts on aquesta aflora a una cota més alta. Les parets de la fossa anaven revestides de diverses làmines més o menys gruixudes de pedra, freqüentment el mateix esquist, si bé en alguns casos es van reaprofitar blocs de sorrenca i de calcària. Anaven, finalment, cobertes amb altres plaques de pedra, arrencades, sostingudes sobre les lloses del perímetre i formant una superfície més o menys planera. La forma que adoptaven solia ser tendent a rectangular, amb l'excepció de les tombes antropomorfes, que reproduïen esquemàticament la silueta del difunt, amb el cap i les espatlles ben marcades –ja fos per mitjà d'un retall a la roca o per la disposició de les lloses– i la part corresponent als peus més estreta.

Atès que la tipologia no era especialment útil per intentar afinar la datació de les sepultures, es van dur a terme diverses anàlisis radiocarbòniques sobre mostres dentals dels cossos exhumats. Els resultats (Fig. 6) mostren una cronologia que va de la segona meitat del segle VIII fins al segle XV. Durant tot aquest temps, com ja s'ha dit, no s'aprecien canvis evidents en les pràctiques funeràries. Tots els difunts s'han localitzat mancats de cap mena d'objecte associat, de manera que devien ser sebollits embolcallats amb alguna tela sense fermar, atès que no s'ha trobat el més mínim rastre d'agulles, botons, sivelles ni res que pogués servir per mantenir unida la roba. Els cadàvers eren dipositats, gairebé en tots els casos i com solia ser habitual a l'hora d'enterrar els seguidors de la fe cristiana, en sentit est-oest, amb els peus a llevant i el cap a ponent, mirant envers l'est. Només dos escapen d'aquest costum i foren sebollits seguint una orientació diferent, nord-sud. No sembla que calgui atribuir aquesta excentricitat a motius ideològics, sinó més aviat al pragmatisme d'aprofitar l'espai disponible a la necròpolis, perquè tant l'un com l'altre es trobaren en ubicacions properes

als límits del cementiri.

Aquesta circumstància porta a parlar de la intensitat de l'ús de l'espai funerari. Els set segles en què se situa la necròpolis medieval és un temps dilatat, en el transcurs del qual s'hagueren de produir nombroses defuncions, malgrat que no sembla que la població del Sant Julià de Ramis medieval fos quantitativament massa elevada. No hi ha, en aquest sentit, dades demogràfiques conegudes anteriors al fogatge de 1360, però en ell s'hi comptabilitzen una dotzena de focs (per tant, entre cinquanta i seixanta persones). En qualsevol cas, l'espai disponible per enterrar-hi fou intensament aprofitat, com palesa la presència de sepultures obrades tan a ran del marge, que algunes fins i tot han quedat parcialment destruïdes per antigues esllavissades. De fet, que algunes parts del cementiri resultaren afectades per desplaçaments de terres és un fenomen que es pot apreciar en la construcció de murs de contenció i, encara, en la construcció superposada de tombes, com es veu a la banda sud-occidental. També demostra que l'espai s'esgotà en més d'una ocasió la superposició de tombes: més o menys a tot arreu s'han documentat dos, tres i, fins i tot, quatre registres de caixes de lloses, unes damunt de les altres, que parlen de diferents fases dins del mateix cementiri. Així, ja fos només perquè no hi havia més lloc o per la voluntat de reordenar la necròpolis, sembla que més d'un cop les velles sepultures foren colgades amb terra i es destinà la superfície guanyada a obrir noves tombes. Un tercer testimoni de la intensitat de l'ús és el fenomen, àmpliament documentat, de la reutilització de les sepultures. En efecte, moltes tombes allotjaven les despulles de més d'una persona, però no per haver estat sebollides en un mateix moment. Ho posa de manifest que en tots els casos l'últim enterrament es trobà acuradament col·locat i amb connexió anatòmica, mentre que les restes de l'enterrament anterior apareixien arraconades amb més o menys respecte i consideració segons el cas. Això mena a pensar que la reutilització es degué dur a terme passat un període de temps prou llarg com perquè es descomponguessin els teixits orgànics i romanguessin només les restes òssies. Fa de mal dir si aquest fenomen responia a algun suposat ús familiar de les tombes o, dit d'una altra manera, si els difunts enterrats en

una mateixa sepultura tenien vincles familiars.

L'ocupació baixmedieval i moderna

L'estratigrafia que documenta aquesta fase és la que es relaciona directa o indirectament amb l'edifici documentat als àmbits 2 i 3. Cronològicament l'estructura més antiga és la UE 1344. Es tracta d'un mur llarg i orientat de nord a sud que inicialment es bastia amb pedra lligada amb fang. Va ser objecte d'una important refacció, ja que una secció important va ser reconstruïda des dels fonaments amb pedra lligada amb morter de calç. Malgrat que apareixia aïllat i inicialment sense cap connexió aparent amb cap altra estructura, delimitava una àrea estesa cap a llevant que, amb només cinc difunts exhumats, es pot considerar pràcticament lliure d'enterraments medievals. No s'hi han conservat registres arqueològics de construcció com ara paviments i tampoc estrats de destrucció o abandonament ja que, damunt del darrer paviment de la fase visigoda (UE 1460), apareixien directament els nivells d'època moderna. Així, més enllà del perímetre marcat per les tombes i el mateix mur, resulta impossible determinar què i com es va formular en aquest espai.

L'única certesa és que, des de mitjan segle X, es va alienar de la funció funerària. Els arguments per aquesta afirmació provenen de la datació analítica de les restes òssies corresponents a la inhumació UE 1670 –la més moderna de les cinc– que la situa entre finals del segle IX i la primera meitat del segle X. Podria haver coincidit en el temps amb la construcció de l'església romànica dels Sants Metges. Recordem que fins al 1940 va ser la parroquial sota l'advocació de Sant Julià. El primer esment remunta al 1019, any en el qual fou integrada en la dotació de la canònica de la seu gironina sota els auspicis del bisbe Pere Rotger (Burch *et al.* 2001, 125). Certament hi devia mantenir una estreta vinculació, ja que es tracta de la primera ocupació edilícia documentada d'una sagrera que avui encara ens recorda la veïna presència de l'antiga rectoria i can Bota.

En arribar a l'època moderna tot l'espai va ser transformat de sota-rel amb l'erecció d'un nou edifici. Es va aprofitar el mur UE 1344, que es

va fer servir de tancament occidental d'un immoble arqueològicament definit per l'A2. Murs de pedra i morter de nova construcció (UE 1305, 1268 i 1293) completaven una planta rectangular amb un petit apèndix semicircular (A3) cap a migdia delimitat pels murs UE 1332 i 1338. Els materials associats semblen datar-lo, amb reserves, en un context de segle XVIII. El moment d'abandonament resulta encara més imprecís per manca de registres fiables. Val a dir, no obstant això, que tota l'àrea d'influència directa de l'edifici no va tornar a ser habilitada com a cementiri fins a les darreries del segle XIX.

El cementiri d'època contemporània

Des del punt de vista estructural, la fase recent del cementiri parroquial s'iniciava amb la construcció d'un mur de tanca de pedra i morter que acotava el recinte funerari. L'ornament, ara perdut i que, fins fa ben poc, es conservava integrat a la porta reixada de ferro forjat de l'entrada principal del cementiri reflectia el 1882 com l'any de construcció. L'espai resultant delimitava una àrea allargada de planta rectangular que s'estenia a sud-oest i nord-oest de l'església. Interiorment s'organitzava en dos plans situats a diferent alçada i separats per un mur, també de pedra i morter.

La concentració d'enterraments d'època contemporània a la bada nord era sensiblement inferior a la documentada a la meitat sud. De fet, hi havia un únic nivell de tombes quasi exclusivament de caixa d'obra repartides en filades i columnes regulars que contrastava amb l'extraordinària densitat i amuntegament de les fosses de l'altra meitat del cementiri. Aquesta dada pot indicar una incorporació de l'espai nord al cementiri més tardana. El mateix mur de tanca d'ambdues meitats evidència dos moments constructius diferents. És possible, malgrat que no es pot assegurar, argumentar la pervivència de l'edifici definit per l'A2 fins a una data molt recent.

Més endavant, l'erecció de diverses rengleres de nínxols a l'empara del mur perimetral va comportar a mig termini l'abandonament definitiu del costum d'enterrar els difunts en el subsòl. Algunes de les tombes més modernes han

proporcionat objectes de plàstic en ornaments de cabell i botons. També restes de sola de goma a les sabates. Tot plegat indueix a creure que els darrers enterraments es devien realitzar als anys seixanta del segle passat.

A finals del segle XX la capacitat del cementiri s'havia tornat insuficient per a les necessitats de la comunitat. Amb aquest argument, les autoritats municipals decidien el 1993 executar un projecte d'ampliació. Es pretenia bastir una nova renglera de nínxols en el pendent de la muntanya i vora la cara exterior de la paret occidental de tanca del cementiri. El notable desnivell existent s'havia de salvar mitjançant la construcció d'uns pilars de formigó que es fonamentaven al peu del marge del cementiri. Prèviament es construïa una esplanada artificial a uns set metres per sota del nivell de circulació del cementiri. A tal efecte es van aportar grans quantitats de terra que s'havien de sostenir mitjançant un potent mur atalussat de pedra. Paral·lelament, per a què les màquines i els camions poguessin accedir-hi, es va obrir una rampa pel costat nord-occidental del recinte funerari. Després es van obrir les rases per calçar cinc dels sis pilars de formigó que havien de sostenir una nova rastellera de nínxols. El remenament de terres provocà destrosses considerables en el jaciment. A partir d'aquí, l'espectacularitat de les troballes va afavorir l'aturada de les obres d'ampliació del cementiri i, més important encara, un canvi radical del consistori envers la consideració del poblat ibèric que esdevindria l'embrió del projecte de recerca de la universitat de Girona que s'ha anat desenvolupant ininterrompudament des de 1996 fins avui.

CONCLUSIONS

Els set anys de campanyes d'excavació continuades de l'espai ocupat per l'antic cementiri parroquial de Sant Julià de Ramis han permès recollir una gran quantitat d'informació que ajuda a ampliar i complementar el coneixement sobre la història de la muntanya de Sant Julià i dels homes i dones que hi han viscut, treballat i mort en el decurs dels segles. Les intervencions efectuades en el darrer bienni 2016-2017 han servit per refermar la seqüència que s'està perfilant en els últims anys. Particularment,

volem emfasitzar com a fites més remarcables, per una banda, la identificació de l'hàbitat d'època visigoda i, de l'altra, l'estudi de la necròpolis medieval.

L'any 2017 es va completar l'excavació de tota la meitat nord i es va iniciar la de la sud. De moment queda clar que el nucli de cases d'època visigoda segueix, almenys en part, per aquella banda. Al mateix temps, sembla que la seqüència de la necròpolis medieval s'amplia amb la troballa d'enterraments amb cronologies que s'han pogut fixar als segles XIV i XV. Tot plegat porta a augurar que les futures campanyes continuaran fornint una documentació de gran valor.

BIBLIOGRAFIA

BURCH, J., SAGRERA, J., VIVO, J. 2016, La muntanya de Sant Julià de Ramis (el Gironès): el sector de l'antic cementiri parroquial. Campanyes de 2014 i 2015, *XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Banyoles, 145-153.

BURCH, J. et al. 2001, *El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, Universitat de Girona, Excavacions arqueològiques a la Muntanya de Sant Julià de Ramis; 1.

BURCH, J. et al. 2006, *El castellum*, Girona, Universitat de Girona, Excavacions arqueològiques a la Muntanya de Sant Julià de Ramis; 2.

BURCH, J. et al. 2010, *De l'oppidum a la ciuitas, La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, Universitat de Girona.